

AZ OKTATÁSPOLITIKA REGIONÁLIS HATÁSAI

Kozma Tamás és Forray R. Katalin

Oktatókutató Intézet és Janus Pannonius Tudományegyetem

Ebben a tanulmányban azokat a regionális változásokat tekintjük át, amelyek 1990–97 között következtek be az iskolázottságban (egy további tanulmányban az intézményhálózat regionális átalakulását mutatjuk be). E regionális változások tükrében olyan térségeket (ún. kockázati térségek) különítünk el, amelyek az átlagostól eltérően „viselkednek”, vagyis ahol (oktatás)politikai beavatkozás látszik szükségesnek. A (rövid-közép- vagy hosszú távú) politikai beavatkozás szükségessége miatt az Európai Unióban ezeket beavatkozási térségnek nevezik.

Munkálatainkat, amelyekre a jelen tanulmányban építünk, az Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA T–20246, valamint T–18387) támogatta. Szakmai-tudományos előzményének tekintjük azonban azokat az utóbbi évtizedben végzett kutatásainkat, amelyek a *falusi kisiskolai hálózatra, egy-egy kisebbségi csoportra irányultak* (Forray, 1993, 1995), továbbá pedig *az ügynevezett harmadfokú képzés problematikáját célozták meg* (Kozma, 1995a,b, 1998). Az ezeket kísérő szakirodalmi föltárás (Radácsi, 1997; Híves és Radácsi, 1997), illetve statisztikai analízis és kartográfiai reprezentációja (Híves, 1994, 1998) tette lehetővé, hogy a bemutatott, illetve hivatkozott elemzéseket el tudjuk végezni.

A szerzők – oktatáskutatókként – az oktatásról mint a területi-társadalmi közösségek problémáiról beszélnek (Forray és Kozma, 1992; Híves, 1998). Olyan problémák ezek, amelyek megoldásához az oktatási és képzési rendszer területileg eltérő, a területi szükségleteknek megfelelő fejlesztéspolitikájára van szükség (egy országos fejlesztéspolitikán belül, annak változataiként). E megfontolások jegyében a tanulmány az alábbi fejezetekre bomlik. Az első fejezetben vázlatosan felelevenítjük a regionális szemlélet jelentőségét az oktatáskutatásban. A második és harmadik fejezetben az ország kistérségeit *az oktatás iránti (társadalmi) igények* eltérő jellegzetességeivel jellemezzük. E jellemzésekhez a vonatkozó korcsoportok nagyságait választottuk mutatóul (ahol több a megfelelő korcsoportba tartozó gyerek, ott nagyobb az oktatás iránti igény), illetve a lakosság iskolázottságát-képzettségét az adott korcsoportokhoz viszonyítva (ahol magasabb és „minőségibb” az iskolázottság-képzettség, ott nagyobb a magasabb fokozatú iskolázottság iránti igény). A negyedik fejezetben az ügynevezett *kockázati térségeket* válogatjuk ki. Erősségeik és gyöngéik föltárásával (SWOT-analízis) típusokba soroljuk őket, aminek alapján alternatív oktatásfejlesztések munkálthatók ki a számukra.

Tisztában kell lennünk adataink korlátozott voltával. Népesedési és oktatási adatokra – önmagukban – nem lehet teljeskörű fejlesztési következtetéseket építeni. Ezért kocká-

zati térségeink úgynevezett „kitörési pontjait” igyekeztünk komplexen megfogalmazni, bevonva foglalkoztatási és infrastrukturális stb. ismereteinket is. Erre még akkor is szükség volt, ha ilyen adatokkal nem rendelkezünk, illetve munkánk e fázisában nem elemeztük őket. Ettől következtetéseink inkább példaértékűek maradtak – akárcsak idézett „esettanulmányaink” – semmint teljes körűek és kimerítőek. Szándékunk szerint azonban kijelölik azt az irányt, amelyben a további kutatásoknak haladni, illetve elmélyülni kell.

Regionális szemlélet

A közbeszédben „térség, régió, területi egység” rendszerint összekeveredik. Mi ebben a tanulmányban a *térség* szót választottuk összefoglaló kifejezésként; ebbe a régiót éppúgy beleértettük, mint a kistérséget. *Kistérség*nek neveztük azokat a kisebb területi egységeket, amelyeket a most érvényben lévő országos területfejlesztési koncepció is alkalmaz a KSH lehatárolása alapján (ún. statisztikai kistérség), illetve a korábban lehatárolt egységeket (emellett az elemzések folyamatossága, idősorok megalkothatósága szólt). Ezek a kistérségek jelentik ugyanazt, amit korábban városi vonzáskörzetnek is neveztek, neveztünk (minthogy eredetileg azokon, illetve a még régebbi járásokon alapultak, abból indultak ki). *Régió, regionális* a nagyobb területi egységeket jelöli ebben a dolgozatban, tehát inkább viszonyfogalom, mintsem területi egység (jóllehet volt és most ismét van ilyen jelentése is, statisztikai-tervezési terület). Megjegyezzük, hogy nemzetközi szóhasználatban a régió országsoportokat is jelent; mi azonban olyan egységeket értünk rajta, amelyek kistérségekből, illetve megyékből „kirakhatók”. (Hangsúlyozzuk, hogy a kistérségek lehatárolása „statisztikai”, azaz a társadalmi folyamatok, együttműködések és különböző tevékenységek átlépik a határokat; *Csatári*, 1999).

Nemzetközi elemzésekben ma elterjedten használatos az úgynevezett NUTS (*Nomenclature of territorial units for statistics*) beosztás (Regions of the EU 1999). Ebben a rendszerben a jelenlegi Európai Unió 77 régióra oszlik (NUTS I. szint), 206 régióra (II. szint), illetve 1031 kisebb területi egységre (III. szint). Ebben a rendszerbe illeszkedik a „helyi szint” is, (NUTS IV.) amelyet azonban ma még csak néhány – többnyire periférián elhelyezkedő vagy késői csatlakozó – országban határoztak meg. A mi kistérségeink, amelyek a következő elemzések egységét képviselik, nagyjából ebbe a NUTS IV. szintbe tartoznak.

Megjegyezzük, hogy az európai szabványok teljes átvétele ma Magyarországon még nem lehetséges. Ez részben statisztikai hiányosságokkal magyarázható, részben az ott már alkalmazott forráselosztási módszerek bevezetése csak több év alatt lesz megoldható. Ezért az EU szabványok szerint a NUTS II. – több megye által alkotott térség, régió – Magyarországon ma hangsúlyozottan csak statisztikai szerepet kapna, viszont az EU ki-egyenlítést szolgáló, úgynevezett strukturális alapjaiból támogatást kapna. A NUTS III. és a NUTS IV. – nagyjából a megyei szintnek és a kistérségnek megfelelő területi egység – mint úgynevezett „beavatkozási típus-térség” – is kaphat a sajátos területei problémáik felszámolását célzó támogatásokat (pl. ipari válságtérség, agrár-rurális térség, határ menti térség stb.).

Amikor tanulmányunkban a regionalitást vesszük szemügyre, akkor abból indulunk ki, melyik régiótípus alkalmas az oktatás és a társadalmi-gazdasági környezet közötti kapcsolatok és az ezekkel összefüggő komplex folyamatok jobb megértéséhez. Az ország nagytérségei – a statisztikai régiók, például Alföld, Észak-Magyarország, Észak-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Budapest és környéke – alkalmasak lehetnek arra, hogy egyetemek, innovációs centrumok helyzetét, vonzását és kínálatát lehessen mérlegelni. A megyék – bár szerepük csökkent a rendszerváltás után – megfelelő térségtípust jelentenek, ha a középiskolai hálózatot vesszük szemügyre. A lakóhelyi település – például egyes falvak területe – megfelelő az iskola előtti intézményes nevelés, illetve az oktatás kezdőszakaszának vizsgálatára.

A lakóhely az egyéni, családi szociokulturális előnyökre vagy hátrányokra halmozza azokat a feltételeket, amelyeket az egyén nem tud megváltoztatni (ezért költözik el vagy költözik oda, ha tud). Hátrányos szociokulturális helyzetű fiatal az ország bármely területén élhet, de ha hátrányos helyzetű a lakóhelye is, akkor terhei megsokasodnak. Ez a különbség statisztikailag is kifejezhető. *Györgyi Zoltán* összehasonlította a szakiskolások családi körülményeit az ország jellegzetes térségeiben (*Györgyi, 1997*). Budapesten és az Észak-Dunántúlon a szakiskolák diákjainak anyagi helyzete az átlagokat tekintve sokkal jobb, mint más régiókban. A Dél-Dunántúl szakiskoláiban már halmozódnak a családi eredetű hátrányok: sok a válás, sokan megjárta a nevelőotthonokat, sok a cigány tanuló, a nagy családból érkező, ehhez párosul a szülők alacsony iskolázottsága és munkanélkülisége. Egy viszonylag stabil munkaerő-piacca, széles képzési kínálattal rendelkező nagyvárosi térség pusztán önmagában kedvezőbb feltételeket nyújt a leszakadó családok gyermekeinek: akár formális iskolai végzettség biztosításával, akár azzal, hogy nem zárja el teljesen a fiatalokat a munkapiactól. Ennek az ellentéte érvényes az ország elmaradt térségeire.

A területi egyenlőtlenségek növekedése miatt az ország területileg-társadalmilag is kétfelé szakadhat. A kilencvenes évek gazdasági változásai a fejlettebb infrastruktúrájú, előnyösebb földrajzi fekvésű Nyugat-Dunántúlnak kedveztek, sújtották viszont a fejletlenebb keleti-északkeleti régiókat. Az oktatás finanszírozásának decentralizálása a szegényebb térségeket még nehezebb helyzetbe hozta. A költségvetés a közoktatási kiadásoknak jelenleg az 50–60%-át biztosítja, s ahol nincsen működő gazdasági szervezet, ott kisebb az önkormányzat bevétele, nem tudja támogatni az iskolákat. Még inkább érvényes ez azokra a térségekre, ahol a lakosság jelentős hányada segélyeken él, és egyre nagyobb megterhelést jelent számára a gyermekek iskolázása. A gazdasági folyamatok hatása a szakképzésben még erősebben jelentkezik: a duális szakképzéshez életerős gazdaság kell, ez pedig ezekben a térségekben nincs meg. Az életfeltételeket, az élet minőségét alapvetően meghatározó munkanélküliség elsősorban a képzetleneket sújtja. Így bezáródik az ördögi kör, amelyből csak igen nagy áldozatok árán lehet kitörni.

A regionális szemléletnek ma kormánypolitikai jelentősége is van. Egyik adminisztratív-politikai indoka az *országos területfejlesztési koncepció és a vele kapcsolatban hozott országgyűlési határozat*. Ez azt mondja ki, hogy a területfejlesztés eredményeit – illetve az azt megalapozó gazdasági, társadalmi folyamatokat, azok alakulását a felelős szaktárcáknak monitorozni és két évente jelenteni kell. Jelen dolgozatunk e munka részét képezi (noha az áttekintés időtávja hosszabb, mint a megjelölt két esztendő). Másik ad-

minisztratív-politikai indok *az úgynevezett európai strukturális alapokhoz való csatlakozás* (területfejlesztési, szociális, közösségi kezdeményezési stb.). Ezekből az alapokból középtávon az Európai Unió kiemelten kívánja támogatni többek között a fejlődésben elmaradt, illetve az úgynevezett monostruktúrás térségek átalakítását (v.ö. a NUTS-ról írottak). Jelen munka egyúttal hozzájárul az európai strukturális alapokhoz való csatlakozáshoz e tervezett fejlesztések oktatási-képzési („humán erőforrás fejlesztés”) szüksegleteinek föltárásával, megfelelő stratégia javasolásával.

Az elemző munkához lényegében két területileg (településsorosan) rendezett adatforrást vettünk igénybe. Az Oktatókutató Intézet úgynevezett OTTIR-adatbázisában 1965-től gyűjtött településsoros statisztikai adatok vannak, településenként – településtípusoktól, illetve évektől függően eltérően – mintegy 100 adat. Az OTTIR adatbázis a KSH T-Star elnevezésű adatgyűjtésén alapul, amit az Oktatási (Művelődési és Közoktatási) Minisztérium adataival, illetve további demográfiai és bizonyos teljesítményadatokkal egészítettünk ki. A VÁTI adatbázisához – annak egy részéhez – az Oktatási Minisztérium területi bizottsága segítségével, egy minisztériumi elemzés céljából fértünk hozzá (az előre kiválogatott adatok ebben az elemzési fázisban, sajnos, nem tettek lehetővé összetettebb és több szempontú elemzéseket; *Forray és Kozma, 1999*).

Megjegyezzük, hogy – bár elemzésünkhöz demográfiai adatok nélkülözhetetlenek voltak (lettek volna) – valójában csak az 1990-es népszámlálás adataira támaszkodhattunk (más adatok nincsenek településsorosan rendezve). Ezért a demográfiai mutatókkal történő „elemzéseinkben” az 1990-en túli megállapítások, összehasonlítások másik végpontja mindig előreszámítás (pl. korcsoportok nagysága 1997-ben). Az elemzéseknek ezt a gyöngéjét ismertük ugyan, mégis kénytelenek voltunk vállalni a teljesség kedvéért. Az iskolázottsági-képzettségi adatokkal ilyen gondunk azért nem volt, mert más adatforrásból – az illetékes tárca (tárca) adatrendszeréből – merítettük őket, és az adatgyűjtés ezeknél évente történt. Itt viszont az összeilleszthetőség problémája merült föl, illetve az, hogy az adatokat eleve csak például megyei szinten aggregálva szerezhettük be, használhattuk föl. Az elemzések eredményeit munkatérképeken ábrázoltuk, amelyekre az alábbiakban csupán utalunk, technikai okokból azonban nem tudjuk bemutatni őket. (Megtekinthetők a már idézett kéziratos tanulmány függelékében; *Forray és Kozma, 1999*).

A tanulói (hallgatói) korcsoportok regionális változásai

3–5 évesek

A 3–5 évesek 1990-es területi elhelyezkedését elemezve azt kerestük, hogy az egyes településeken (kistérségekben) lakók hány százaléka tartozott ebbe a korcsoportba. Ez az elemzés egy várható és egy kevésbé ismert vonást mutat. Az ország *északkeleti térségeiben élt nagyobb arányban kisgyerek* (ez eléggé közismert); és *ezt megközelítő arányban éltek kisgyerekek az ország középső térségeiben is* (ez már kevésbé közismert).

Az első kategóriába sorolt kistérségek előnye számítások szerint (VÁTI) 1997-ben is megmaradt; mértéke azonban szembeötlően csökkent. Most már csak egy zempléni kistérséget találtunk viszonylag magas kisgyerek-aránnyal; főként a Nyírség és a bihari kistérségek előnye csökkent számottevően (a bihari kistérségeké akkor is, ha akár a mai

Békés megyéhez csatolták őket, akár Hajdú-Bihar megyéhez). Az „Alföld halott szíve” (Süli-Zakar, 1998), azaz a Polgár-Tiszafüred, illetve a kiskörei víztározó tiszai térségének depresszivitása egyre nyilvánvalóbb. Az igazán látványos változás azonban a Dunántúlon következett be, ahol Fejér, Pest, Veszprém és Komárom-Esztergom relatív előnye szinte teljesen megszűnt. Az Ormánságot és Belső-Somogyot leszámítva a Dunántúl csaknem teljes területe a kisgyerekek arányát tekintve szintén az ország „depressziós” körzetei közé sorolható.

1997-re tehát a 3–5 éves korcsoport nagyobb arányban már csak az ország északkeleti térségében fordult elő. Az ország más térségei szinte homogén módon „depresszióssá” váltak.

6–13 évesek

Ez a korcsoport az oktatáspolitikai egyik kitüntetettje; hiszen számukra szerveződik az általános iskola. Az utóbbi évek iskolaszervezeti vitáiban kialakított álláspontunkra itt csak röviden utalunk (Kozma, 1996). Eszerint az ország településhálózatához nem a két intézménytípusból (elemi fok + közép fok), hanem a három intézménytípusból (elemi fok + általános iskola felső /középiskola alsó fokozat + középiskola felső fokozat) összeálló iskolaszervezet illeszkedik jobban. Ez képezi ugyanis le a települések közti valóságos hierarchiát – még akkor is, ha egyes törvényhatóságok ezt nem szívesen látják be, fogadják el. Ezért, véleményünk szerint, nem teljes általános iskolákat kellene bezárni, hogy később esetleg újra visszaállítsák őket, hanem az alsó tagozatokat kis létszámmal is helyben meghagyni, a felső tagozatokat (középiskolai alsó tagozatokat) pedig szükség esetén körzetesíteni. Ezzel a korcsoporttal kapcsolatban megismétlődnek az imént föltárt tendenciák; ha lehet, még markánsabban. 1990-ben az általános iskolások zöme az ország északkeleti, illetve északnyugati sarkában helyezkedett el. Az ország belső régiói ebből a szempontból már akkor is „depressziósoknak” mutatkoztak (ami korábbi vizsgálataink szerint hosszan elhúzódó folyamat végkimenetele).

Ha ezeket az adatokat vetítjük 1997-re, az általános iskolások arányaiban bekövetkező változások megdöbbentők. Az ország csaknem teljes területe „depresszióssá” vált, azaz az általános iskolás korúak aránya a kistérségek lakosságában 10, sőt 9% alá csökkent. Egyedül az északkeleti régió kistérségei mutatnak ehhez képest számottevően magasabb arányt (10–12%). Az igaz vesztes azonban a Dunántúl északnyugati régiója, ahol az általános iskolás korúak aránya 10% körülire vagy az alá csökkent (az ott élők között). Egyedül a Sárköz látszik kivételnek. Az is elgondolkodtató, hogy – az Észak-Alföldet, Zemplént, a Dunántúlon pedig az Ormánságot leszámítva – csaknem valamennyi határmenti térség „depresszióssá” válik (általános iskolás korúak aránya az ott lakók között 8% alatt).

A demográfiai hullámvölgy tehát az országot regionálisan eltérő módon érintette. A legsúlyosabb helyzet az Alföld középső és déli részein, valamint a Dunántúl délnyugati régiójában teremtődött. Míg a más szempontból leginkább lemaradó Észak-Alföld és Észak-Magyarország egyes térségei még mindig általános iskolás „többlettel” rendelkeznek, addig a Délnyugat-Dunántúl nemcsak más szempontból, hanem általános iskoláit tekintve is „depressziós” térséggé vált.

14–17 évesek

A középiskolás korúak aránya oszlott el legegyszerűsebben az országban 1990-ben. Ennek következtében is ebben a korcsoportban következett be a legdrámaibb regionális változás a kilencvenes évek során. Annyira, hogy a korcsoport arányát a települések lakosságán belül 1997-ben nem is az 1990-es térkép kategóriáiba osztottuk be, hanem annál alacsonyabbakat választottunk kiindulásként (legmagasabb előfordulási arány 1990-ben 8,0%, 1997-ben viszont csak 6,4%). De még ezzel a korrekcióval is csupán a nyírségi, szamosközi és beregi kistérségeket találtuk – néhány másikkal együtt – kiemelkedőnek. A Dunántúlon csupán a Balaton-felvidék néhány kistérségét számíthatjuk még ide. A demográfiai hullámvölgy területi megjelenésének eredményeképpen minden más kistérségben a középiskolás korcsoport aránya 5% alá esett vissza. E tekintetben nem találunk különbséget hagyományosan „fiatalos” és „előregedő” kistérségek között, mint pl. Hajdú-Bihar, illetve Békés és Csongrád vagy Fejér és Somogy kistérségei.

Az a két elemzési térkép, amelyekre itt utalunk, a legfontosabb oktatástervezési produktumok közé tartozik. Azt mutatják, hogy a sokat emlegetett demográfiai hullám az oktatástervezésben és az oktatáspolitikában helyileg miként jelenik meg. Megmutatják továbbá, miért befolyásolja – vagy nem tudja befolyásolni – az országos oktatáspolitikai döntéseket a helyi politika egy-egy korcsoport arányszámaival. A középiskolás korúak arányának csökkenése látványosan esett egybe a középiskolák megőrzésére törekvéssel, és ez *főlerősítette, majd kormányzati, sőt országgyűlési politikává emelte a 18 éves korig tartó tankötelezettséget a kilencvenes évek végén.*

18–23 évesek

A 18–23 évesek arányának megoszlását kistérségenként elemezve három időpontot ábrázoltunk. Így jól kivehető az 1973-76-os demográfiai hullámhegy regionális levonulása; a hullámhegy csúcsát eszerint 1995 alkotta. További előrejelzés – amelyet más tanulmányunkban már elvégeztünk – jól mutatja, hogy 2000 sem a mélypont. *2005-ben a demográfiai hullám levonulása, a demográfiai apály valóban drámaivá válik (Híves és mtsai, 1997).*

1990-ben a 18–23 évesek lényegében csupán az ország nagyvárosaiban alkották az ott lakók 10 vagy több százalékát (a miskolci kistérség kivétel). Az Alföld déli részén, illetve középső vidékén, valamint a tolnai térségben viszont kifejezetten „apályos” kistérségeket találunk. 1995-ben a korcsoport aránya impressziven emelkedett; érdekes azonban, hogy nem vagy nem elsősorban a nagyvárosok dominálta kistérségekben. Erőteljesebben mutatkoztak a demográfiaileg apályos kistérségek, amelyek – pl. a Kiskunságtól a Sárközig, illetve a Tisza középső folyása mentén stb. – most már összefüggő térségeket alkottak. 2000-ben (előreszámítás) a nagy egyenlőtlenlégek a kistérségek között csökkenni látszanak. Az észak-dunántúli régió valamivel előnyösebbnek látszik ebből a szempontból, mint a Tiszántúl. A dél-alföldi kistérségekben viszont már látványossá válik a demográfiai apadás, ami az említett korcsoportot illeti.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy ez a korcsoport – amely mind a harmadfokú képzésben, mind a munkába állásban, mind a katonaságban leginkább érintett – változik

regionálisan a legerőteljesebben. Az egyenlőtlenségek különösen az évtized közepén váltak feszítővé, az ezredforduló felé haladva azonban csillapulni fognak. Az ezredforduló után az egyenlőtlenségek ismét növekszenek; a vizsgált korcsoport szempontjából lényegében csupán egyes nagyvárosok környéke, valamint a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében elhelyezkedő kistérségek tekinthetők pozitívnak.

Az iskolázottság regionális változásai

Analfabéták

Az analfabetizmus elterjedését a nulla osztályt végzettek arányával jellemeztük (a 10 évesnél idősebbek között). Az 1990-es adatok alapján két szabályszerűség meglehetősen világosan megállapítható.

Az egyik a *fejlettség közismert északnyugat-délkeleti tengelye*. Ez a tengely az analfabetizmus területi megjelenése során is meglehetősen biztonságosan kirajzolódik. Az Ormánság, a Zempléni-hegyvidék, valamint a Szamosköz kistérségei mellett az Észak-Alföld közepén találunk még magasabb előfordulási arányokat. Csaknem összefüggő azonban a kép, amelyet az Észak-Dunántúl alacsony analfabetizmussal jellemezhető térségei ellenpontosznak. A másik szabályszerűség a *Dél-Alföld relatív fejlettsége*. Ez a relatív fejlettség hosszabb folyamat eredménye, és azt jelenti, hogy az elmaradottság egy összefüggő régióján belül a dél-alföldi térségekben nem vagy csak alig találtunk analfabetizmust.

Szaktanácsadók, szaktanácsadói tanulók

A szaktanácsadói végzettségűek 1990-ben az ország északnyugati sarkában tömörültek. Ez ellentmond annak a konvencionális tudásunknak, hogy itt az ország legiskolázottabb lakossága tömörül – ez nem igaz. Annak a tudásunknak is ellentmond, hogy a szaktanácsadóképzés legtovább a borsodi iparvidéken és környékén állott fenn. Itt valószínűleg összekeveredik a helyi oktatáspolitikai – amely csakugyan szaktanácsadói orientációjú volt – és ennek tényleges eredménye (amely a szaktanácsadót tekintette a reálisan elérhető középiskolai végzettségnek, miközben magas volt az iskolázatlanság előfordulása is a térségben). Különösen föltűnő, hogy a hagyományosan monostruktúrájú térségekben – pl. a borsodi iparvidék vagy az agrár-rurális Dél-Alföld – a szaktanácsadói végzettség előfordulása átlag alatti.

1990–97 között a szaktanácsadói tanulók aránya látványosan csökkent. 1990-ben voltak megyék, amelyekben a megfelelő korcsoportnak több mint harmada szaktanácsadói képzésbe járt. 1997-re Somogy megyében maradt a legmagasabb (30% körül), Pest megyében vált a legalacsonyabbá (20% alatt). A csökkenést azonban kétféleképp lehet értelmezni: relatív fejlettségnek vagy relatív elmaradásnak. Ez a csökkenés relatív fejlettséget jelent ott, ahol a szaktanácsadóképzés helyébe a középiskolások növekvő aránya lép. A szaktanácsadóképzés fől számolóvá azonban relatív fejletlenséget hagy maga után mássutt, ahol a középiskolások aránya nem bővült hasonlóképpen: ilyen például az ország egész közép-ső területe (Bács-Kiskun, Tolna, Fejér, Veszprém).

A szakmunkásképzés helyébe a kilencvenes évek folyamán az ország fejlett régióiban a középiskolázás lépett. *A szakmunkásképzés visszaszorulása fejletlenebb régiókban azonban olyan úrt hagyott maga után, aminek következtében ezekben a térségekben a középiskolázás általánossá válása kérdőjeleződött meg.*

Érettségizettek

A középiskolát végzettek (érettségizettek) aránya, mint láttuk, kétféleképpen is kiegészíti a szakmunkás végzettségük alkotta regionális képet. Egyfelől az tűnik ki, hogy *az adott térségek meghaladták a szakmunkás végzettséget – mint iskolázottságot –, és elmozdultak a középiskolázottság felé.* Másfelől viszont láthatóvá válik, hogy egyes térségek a jelzett időszakban nem fejlődtek, mivel *a szakmunkásképzés volt a domináns középfokú képzettségük, és ez a képzés fokozatosan visszaszorult.*

1990-ban mindössze Budapesten érték el a középiskolába járók a 70%-os arányt a megfelelő korcsoportra vetítve. Kirívó statisztikai voltak Pest megyének, amely a középiskolába járók arányát tekintve a legutolsó helyre került (Budapest elszívó hatása miatt). 1997-re Budapesten kívül négy megyében a középiskolások aránya a megfelelő korcsoportban elérte vagy felülmúlta a 80%-ot! Emellett számos megye középiskolásainak aránya meghaladta a 60%-ot. A megszokott képhez tartozik, hogy Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Nógrád megye aránya 1997-ben is 60% alatt maradt. További értelmezésre szorul, hogy a fejletlenek elkönyvelt Dunántúlon három megye is ebbe a kategóriába került (Fejér, Veszprém, Tolna).

Mindez tehát *megjeleníti az 1990-es évek oktatáspolitikai sikertörténetét:* a középiskolázás tömeges méretűvé – egyes helyeken pedig általánossá – válását Magyarországon. Igazán azonban csak akkor értelmezhető, ha a szakképzésben részt vevők arányai-val is egybevetjük. Ekkor ugyanis kiderül, hogy *egyszerre van szó sikerről és kudarcról.* A szakmunkásképzés visszaszorulását Budapesten kívül Csongrádban és Zalában egyértelműen követte az érettségit nyújtó képzésben való részvétel növekedése – Nógrádban, Szabolcs-Szatmár-Beregben, valamint Fejérben ezzel szemben nem követte semmi! Így tehát az utóbbi megyékben a középfokú oktatásban való részvétel relatíve romlott – azaz a különbség ezen megyék és az ország leginkább iskolázó megyéi között még az 1990-es évekhez viszonyítva is növekedett.

Diplomások

Kistérségekre vetítve a diplomások arányát, homályosabban, mint az előbb, de *az említett északnyugat-délkeleti fejlettségi tengely kivehető.* E tengely mellett találunk olyan kistérségeket – sokszor egymásba kapcsolódva is –, amelyek lakosságában (a megfelelő korúak közt) a diplomások aránya 10–20%-ot tesz ki. Tekintetbe véve az előző évtizedek folyamatait, ez az arány igen jelentős (korábban 5–10% között mozgott csupán). Budapesten kívül néhány városi kistérség érte el ezt a szintet (Pécs, Szombathely, Veszprém, Székesfehérvár, Szeged Debrecen). Ugyanakkor *kiemeljük a már többször említett dél-alföldi fejlettséget is:* Csongrád és Békés megye egyes kistérségeiben a dip-

lomások aránya a megfelelő korúak közt 10% körül mozog! Kaposvár és Zalaegerszeg kistérségei hasonlóságot mutatnak ezzel.

Másfelől a bihari kistérségek – akár Hajdú-Bihar megyéhez tartozzanak, akár Békés megyéhez – diplomásainak aránya az 5% körül mozog. Ugyanez érvényes a Tisza középső folyására (Polgár, Tiszafüred), a zempléni kistérségekre, a Szamosháton lakókra, a Jászságra, valamint a Sárközre is. *Egyesek közülük – középiskolásaik arányait tekintve – már kikerültek a leghátrányosabb helyzetből; diplomásaikat tekintve azonban „depressziósoknak” mutatkoztak.*

Kockázati térségek

A „kockázati térség” elnevezésen azt értjük, hogy az adott térség helyzete – a fönti adatok alapján – nem kiegyensúlyozott; beavatkozásra lehetőség és szükség is van. Ellenkező esetben a kockázati térségek és az ország más területeinek fejlődésbeli különbségei drámai szakadássá válnak. A kockázati térségek elemzésekor a SWOT-analízist követtük. Azaz először föltártuk az adott kockázati térség(ek) erősségeit (*strengths*) és gyöngéit (*weaknesses*), azután kerestük az adekvát fejlesztéspolitikát (*opportunities*), végül jeleztük a veszélyeket (*threats*), amelyek akkor következéne be, ha nem alkalmazunk megfelelő fejlesztéspolitikát.

A-típus: aprófalvas térségek

A kockázati térségek A-típusába olyan kistérségeket soroltunk, mint a dél-dunántúli régióban például a letenyei vagy lenti, az észak-dunántúli régióban például a sárbogárdi, az észak-magyarországi régióban a rétsági. Korábbi elemzéseinkben az ilyen térségeket „aprófalvasnak” neveztük el (*Kozma, 1987*). Alább felsoroljuk e kistérségek közös erősségeit és gyöngéit, illetve lehetséges „kitörési pontjaikat” egy regionális oktatásfejlesztés szemszögéből.

Pozitívum. Az A-típusú térség erőssége a lakosság fiatalossága. Fiatalosságon azt értjük, hogy az országos átlaghoz képest az A-típusú térségben nagyobb arányban élnek azok a korcsoportok, amelyeknek az alapellátás – később a középfokú ellátás is – megszervezendő. Az A-típusú térség – a többi térséghez képest – az ország mintegy „népességkibocsátó” területe.

Negatívum. Az A-típusú térség nagy negatívuma, hogy a viszonylag fiatalos népesség viszonylag iskolázatlan és képzetlen. Az iskolázatlanság-képzetlenség egyben magas munkanélküliségi aránnyal is jár együtt. Nem véletlen, hogy az ilyen munkanélküliséget elsősorban a képzetlenségre és iskolázatlanságra vezetjük vissza. Az A-típusú térség további jellegzetessége az intézményi ellátottság hiánya. E típusba azokat a kistérségeket soroljuk, amelyekben nincs középiskola; minek következtében a szakmunkásképzés rendszerének összeomlása után – az 1990-es évek közepétől kezdve – ezek a kistérségek középiskola nélkül maradtak.

Kockázat. Az A-típusú térség a következő években a mind nagyobb arányú, nyugatra irányuló ingázás kibocsátó területévé válhat. Ennek jelei máris kivehetők. Az ilyen ingázás – napi vagy heti munkavállalás a szomszéd országokban, különösen Ausztriában –

nemcsak a szomszéd ország(ok) munkaerő-piacát veszélyezteti (v.ö. az uniós tárgyalások). Legalább ugyanilyen veszélyt hordoz az is, hogy a munkavállalás rendszerint egyik ország törvényei szerint sem legális, vagyis egyfajta kibújás a közterhek viselése alól (különösen ha egyben munkanélküli segély fölvételével is együtt jár).

Kitörési pontok. Az oktatásfejlesztés szempontjából az A-típusú térség legfőbb esélye az *intézményhálózat erőteljes és koncentrált fejlesztése*. Az A-típusba sorolható térségek azok, amelyekben – akár a középfok általánossá tétele, akár az alapfokú ellátottság egyenlő szintre hozása miatt – a következő években koncentrált intézményfejlesztésre lesz szükség. Megjegyezzük, hogy ezeknek az intézményfejlesztéseknek csak az egyik akadálya a pénzhiány. Egy másik akadályát azok a strukturális alternatívák és bizonytalankodások jelentik, amelyeket az oktatási rendszer az 1990-es esztendőkből produkált. Az A-típusú térség településstruktúrájához leginkább az olyan intézményrendszer illeszkedik strukturálisan, amely alapfokból, valamint alsó és felső középfokból áll. A kétosztatú intézményrendszer (alapfok – középfok) azonban nehezíti az A-típusú térségek hálózatának teljessé tételét, mint arra fentebb utaltunk, illetve korábbi elemzéseinkben már kimutattuk (Kozma és Híves, 1995b; Kozma, 1996).

Sajátos lehetősége az A-típusú térségnek, hogy a tőlünk nyugatról jövők betelepedésének célpontjává válhat. Lenti esettanulmánya mutatja ezt a példát. Két évtizeddel korábban e település vezetősége a fönti megoldásokat kereste: komprehenzív középiskolát akart szervezni a rendelkezésre álló kultúrház, könyvtár és szakképzés integrálásával (Kozma és mtsai 1978). 1990 óta látványos fejlődés történt, amelynek hajtóereje azonban nem az oktatáspolitikai, hanem a német és osztrák betelepődés. Kétségtelen, hogy a kistérség civilizálódásához fokozott intézményfejlesztés is hozzátartozik. Az is kétségtelen azonban, hogy a kitörést pillanatnyilag a már említett betelepülések – ingatlanvásárlás (termőföld vásárlás?), helyi szolgáltatásfejlesztés, megnövekedett adóbevételek – jelentik.

B-típus: „mezővárosi” térségek

A kockázati térségek B-típusába soroltuk például Észak-Bácska kistérségeit, Csongrád megye kistérségeit, Békés megye nyugati kistérségeit (a volt Csanád megyével együtt, de az egykori Bihar megye nélkül). Korábbi elemzéseinkben e kistérségeket (városi vonzáskörzeteket, középfokú térségeket) „mezővárosinak” neveztük, és a Jászság, valamint Heves megye néhány kistérségét is hozzájuk számítottuk (Kozma, 1987).

Pozitívum. A B-típusú térség legfontosabb pozitívumát az *országosan is magasnak tekinthető iskolázottság* jelenti. Nemcsak az iskolai végzettség magas az itt lakók között, hanem szerkezete is korszerűnek tekinthető, amennyiben túlnyomórészt nem szakmunkásképzésből adódik, hanem érettségit nyújtó középiskolai végzettségből. Ennek az a magyarázata, hogy a B-típusú térség (középfokú) intézményi ellátottsága az országos átlagnál kedvezőbb. Emlékeztetünk fönti megjegyzésünkre, amely szerint ez a térsége az országnak az, amelyből kiindulva fél évszázaddal ezelőtt a „város és vidék” típusú fejlesztések kikerekedtek (Erdei, 1941; Bibó, Mattyasovszky, 1950; Erdei, 1971). Ugyancsak a B-típusú térség tapasztalatai alapján lehetett kezdeményezni középfok és felsőfok,

valamint főiskolák és egyetem jövőbeni integrációját (Kozma, 1983; Kozma és mtsai, 1983).

Negatívum. Mára azonban ezek csak reminiscenciák. Ami érzékelhető, az az itt lakók elöregedése. Ezen azt értjük, hogy az iskolában érdekelt korcsoportok aránya kisebb, az időseké viszont nagyobb az ott lakók között. A B-típusú térség amúgy is hagyományosan fogyó népességű (Csongrád és Csanád megye népessége között az öngyilkosság az országos átlagnál magasabb). A B-típusú térség másik gyöngéje a relatíve magas munkanélküliség, amely a külterjes mezőgazdaságból adódik (a B-típusú térség általában az ország úgynevezett „éléskamrája”, a kukorica- és búzatermelés határán fekszik, ennek megfelelő állattartással).

Kockázat. A B-típusú térség fejlődésbeli lemaradására már az 1940-es évek idézett szociográfiai rámutattak. E veszélyek közt a legfontosabb, hogy a viszonylag iskolázott népesség fokozatosan elöregedik, köztük az önpusztító tendenciák fölerősödhetnek. A megakadt alternatív városiasodás – amelynek mára itt már csak emlékei láthatók épületekben és településépítészetben – a hazai külterjes mezőgazdaság pangását, az intenzív mezőgazdasággal történő próbálkozás (pl. hagymatermesztés) kudarcait jeleníti meg.

Kitörési pontok. A B-típusú térség nagy esélye az, ha ide tudásintenzív termelés települ. A tudásintenzív termeléshez olyan betanítások, szakmai át- és továbbképzések kapcsolódhatnak, amelyek magas szintű középiskolai végzettséget, valamint igényes munkahelyi technológiát feltételeznek. Saját és mások elemzéseivel visszatérően rámutattak arra, hogy a B-típusú térség válhatná – megfelelő kormányzati politika esetén – Magyarország egyfajta „szilíciumvölgyévé”. A B-típusú térség nagy esélye egyúttal közlekedési elszigeteltségének föloldása is (déli autópálya viták). E közlekedési elszigeteltség azóta alakult ki, amióta az intenzív víziutakat a sugarasan kiépült vasúthálózat kezdte helyettesíteni. Az elszigetelődést növelték a trianoni határok (pl. leszakadás az aradi vonzaskörzetről). Következésképpen a tudásintenzív termelés települését föltehetően a jelenlegi közlekedési hálózat körkörös alakítása nagyban elősegítené.

Battonyai esettanulmányunk már az 1980-as években mutatta, hogy a B-típusú térségben a tudásintenzív termelés meghonosítása nagyon is járható út (Kozma és mtsai, 1989). Ez az út azóta – a hazai mikrochip gyártás befulladásával – lezárult. A példa azonban megvilágosító erejű olyan beruházások telepítésében, amelyek magasan képzett, nem specializált munkaerőt keresnének.

C-típus: nagy-falvas térségek

A kockázati térségek C-típusába került például a tamási, törökkoppányi kistérség, a Fejér, Tolna és Somogy megyék határán fekvő kistérségek csakúgy, mint többek közt például a Középső-Tiszavidék kistérségei. Korábbi elemzéseinkben az ilyen kistérségeket neveztük „nagy falvasnak”, megkülönböztetve őket mind a városi vonzaskörzeteiktől, mind pedig az úgynevezett mezővárosi térségektől (Kozma, 1987). Bár jellegzetesen az Alföld középső vidéken helyezkednek el, szándékosan utaltunk rájuk a Közép-Dunántúlra is.

Pozitívum. A C-típusú térség ma is jellegzetesen mezőgazdasági. A C-típusú térségben indult meg a mezőgazdasági tulajdonviszonyok radikális átalakulása az 1990-es

évek elején; ebben a térségtípusban alakult ki az 1990-es évek végére egyfajta együttélés magángazdálkodás és az egykori termelészövetkezetek között. Ez határozza meg a térség fejlődési kilátásait.

Negatívum. Iskolázatlanság és magas munkanélküliség ugyanúgy sújtja ezt a térségtípust, mint az A-típusú térségeket. Intézményhiány is jellegetes itt, amennyiben a szakmunkásképzőből rendszerint nem tudott érettségit nyújtó középiskola kibontakozni (vagy befogadó képessége nem elegendő). *A munkanélküliség egyértelműen a birtokviszonyok átalakulására vezethető vissza* (az ún. melléküzemágak hanyatlása). Az A-típusú kistérségektől eltérően viszont ebben a térségtípusban számottevő a lakosság előregedése is.

Kockázat. A C-típusú térség fejlődésében megrekedt. Ha a fejlesztés során nem találunk kitörési pontokat, erőteljes népességcsere indulhat meg, amint azt egyes kistérségekben máris láthatjuk. Ennek során *alacsony iskolázottságú, munkanélküli, de fiatalos népesség áramlik be az előregedő eredeti lakosság mellé, illetve a helyére.* Ha ez a folyamat tartósan bizonyul, az persze hosszú távra megváltoztatja a C-típusú térség demográfiai és oktatási jellegzetességeit.

Kitörési pontok. A C-típusú térség úgynevezett városhiányos terület. Ez azt jelenti, hogy egyszerre több város vonzáskörzetébe esik, s ezek kioltják egymást. Még inkább jelenti azonban, hogy egyik város sem gyakorol rá számottevő vonzást. Ennek nemcsak közlekedési és hagyománybeli okai vannak, hanem főként az, hogy a környékbeli város nem nyújt elegendő szolgáltatást a C-típusú térség lakosságának (intézmények, bevásárlás, egészségügy, igazgatás stb.). Ezért a C-típusú térség *„kitörési pontja” annak a városnak a megerősítése, fejlesztése, amelynek a potenciális vonzáskörzetében fekszik.*

Székesfehérvár esete beszédes. Ez a város európai viszonylatban is egyike volt az utóbbi évek legdinamikusabban növekvő ipari térségeinek. Ugyanakkor ez a növekedés mindmáig nem sugárzott ki (megfelelő mértékben, statisztikailag értékelhetően) a „vonzáskörzetébe” eső kistérségekre. Az utóbbi évek rossz ízű politikai vitái (cigány „kitelepitések”) mutatja ezt. Miközben Székesfehérvár Budapest és Bécs vonzásába is bekerült – sőt ipartelepítései révén egyes multinacionális cégek székhelyének vonzásába is –, közvetlen környéke számára praktikusán nincs szolgáltatása.

Korábban az úgynevezett „nagy falvas” térségek számára „művelődési városközpontok” szervezését javasoltuk (Kozma és mtsai, 1979). Ezen akkor azt értettük, hogy közép- és/vagy felsőfokú oktatási-kulturális ellátó intézményeket kívánatos telepíteni olyan központokba, amelyek potenciálisan több városhiányos kistérség vonzásközpontjai lehetnek. Ezt az elgondolásunkat erősíti az újabban nemzetközileg is elfogadott és terjesztett *learning town (city)* koncepció, amely a miénkhez hasonló előzményekre – az 1930-as évek amerikai közösségi iskoláira – tekint vissza (*Learning Towns*, 1999). Hozzáteszük azt az újabb felismerést, hogy *a művelődési városközpont nem szükségképpen esik egybe a térség gazdasági központjával.* A nemzetközi összehasonlítások azt mutatják, hogy sikeres művelődési városközpontok alakulhatnak ki olyan városspárosokban, amelyekben a gazdasági (közlekedési) funkciók az egyik, a művelődési és igazgatási funkciók pedig a másik városba települnek. Az urbanisztikai szakirodalom klasszikus példája Los Angeles és San Francisco. A hazai településföldrajzban *Tóth József* (1986)

mutatott ki hasonló „konurbációs” – integrációs és dezintegrációs – folyamatot a Dél-Alföldön.

Az 1990-es években fölerősödött az a javaslat – amit az államigazgatási jogász *Berényi Sándor* fogalmazott meg először mintegy tizenöt évvel ezelőtt –, hogy a települések horizontálisan kooperáljanak egymással, mintegy megosztva ellátatlan funkcióikon (*Berényi, 1986*). Ezt a gondolatot az oktatásigazgatásban is átvették; a valóságban azonban működésképtelen. A települések kooperálását természetes módon határozza meg az egyes településeknek a települési rendszer hierarchiájában elfoglalt helye (akkor is, ha a helyi törvényhatóság képviselői félnek tőle, ellenzik). A falu a várossal fog kooperálni, ahol megfelelő intézmények vannak, nem pedig a szomszéd faluval, ahol nincsenek megfelelő intézmények. A C-típusú térség esete jól mutatja ennek a „horizontális kooperációnak” a kudarcát. *Ezért is javasoljuk „kitörési pontként” a C-típusú térség körzetközpontjának a megerősítését, fejlesztését* (nem pedig a néhány évvel ezelőtt sokat szorgalmazott „horizontális kooperációt”).

D-típus: határmenti térségek

A D-típusú térség kategóriájába olyan határmenti kistérségeket soroltunk be, mint pl. a beregi, a szatmári vagy a bihari kistérségek. A határmentiség problémája nem az 1990-es években merült föl először – de csak az 1990-es évtizedben válhatott igazi elemzés tárgyává (*Forray és Pribersky, 1992; Imre, 1997; Buda és Kozma, 1997*). Korábban egyszerűen zárt zónáknak számítottak az államhatárok mentén (akkor is, ha az ország keleti, nem pedig a nyugati határvidékén feküdtek).

Positívum. A D-típusú térség pozitívuma *egyfajta hagyományőrző jelleg*. A beregi, szatmári, bihari stb. kistérségek az elmúlt évtizedekben is megőrizték egykori szubkulturájuk olyan elemeit, amelyekre építeni lehetne és kellene. Beszédesen látszik ez a bihari kistérségeken, akár Békés, akár Hajdú-Bihar megyéhez kapcsolták őket. Az előbbire Sarkadot, az utóbbira Berettyóújfalut hozzuk föl példaként. További pozitívum, hogy e térségek – amelyek (pl. encsi, edelényi, beregi, szatmári kistérségek) Magyarország leginkább periférikus térségei – a szomszédos országok számára „fejlett Nyugatnak” számítanak. Megszoktuk, hogy a D-típusú térséget csak hazai szemszögből (hazai statisztikák alapján) értékeljük. A határmenti kooperáció szempontjából azonban a D-típusú térség ma már sokkal inkább tölti be a híd, mint a „puffer” szerepét.

Negatívum. Hazai statisztikáink szerint azonban kétségtelenül a D-típusú térség – az A-típusúval együtt – *az ország periferiája*. Ezt az iskolázatlanság és az ehhez kapcsolódó magas munkanélküliség jellemzi. A D-típusú térség annyira a perifériára került, hogy a szomszédos ország statisztikai összehasonlításában is periféria maradhat (pl. a rétsági vagy az encsi, edelényi kistérség). További negatívumot jelent a földrajzi fekvés (pl. beregi, szatmári kistérségek stb.), ami miatt természetes módon is periférikus helyzetbe kerültek. Végül a D-típusú térség szempontjából az első világháború utáni új határok is végzetesnek bizonyultak, mert többnyire elszigetelték őket természetes városközpontjaiktól (Szatmárnémeti, Nagyvárad, Arad stb.).

Kockázat. A D-típusú térség ma *a teljes leszakadás állapotában van* vagy afelé halad. Valamennyi mutatója országos összehasonlításban visszatérően a legkedvezőtlen

nebb. Itt „tanulmányozható” a periférikus helyzet összes kedvezőtlen hatása is. Ráadásul a D-típusú térség sokszor olyan természeti helyzetnek is ki van téve, amit elhárítani csak nemzetközi együttműködésben lehetne – ilyen együttműködések azonban, éppen a periférikus helyzetből adódóan nincsenek vagy csak igen kezdetleges állapotban vannak (árvíz, belvíz, talajerózió, a monostruktúras ipartelepítés következményei stb.). Ezekkel együtt a D-típusú térség az ország leginkább pusztuló térsége.

Kitörési pontok. A D-típusú térség kitörési pontja a határközi együttműködés fejlesztése, amit nemzetközi programokba való bekapcsolódás támogat (v.ö. CBC – *cross-border cooperation* – című *Phare-program*, Süli-Zakar, 1997). Ehhez az a körülmény használható föl, hogy a szomszédos térségek számára a hazai D-típusú térség a legfejlettebb nyugati térségnek tekinthető. Ezért a D-típusú térség fejlesztésekor a határon átnyúló együttműködések számára kell minél több alkalmat teremteni.

A határon átnyúló oktatásügyi és más együttműködések elemzése során arra figyeltünk föl, hogy a D-típusú térség további sajátosságokat mutat a már említett hagyományai szerint. Általában azt tapasztaltuk, hogy ha hagyományos városközpontja nincs (városhiányos), akkor a határon átnyúló együttműködések tradicionális formákat öltenek (bihari kistérségek). Ha viszont belekerül egy dinamikus nagyváros vonzásába, akkor a D-típusú térség virágzani kezd – viszont e dinamikus vonzás előbb-utóbb valósággal „kiüríti” az ilyen térséget (észak-bácskai kistérségek, valamint a határ túlsó oldalán Temesvár és Arad térsége). Ezek fokozatosan előbb Budapest, később Bécs vonzásába kerülve sajátos népvándorlást produkálnak. Ebben a migrációban a magyar (később német) nyelvtudás mellett a konvertálható szaktudás értékelődik föl, illetve az ilyen szaktudást nyújtó közép- és felsőfokú szakképzés (a temesvári műszaki egyetem példája). A fejlesztés tervezésekor a meglévő hagyományokra érdemes építeni, és a határmenti együttműködésnek azokat a formáit támogatni – gazdasági kapcsolatokat, kisvállalkozások, rendszeres határátkelés, közlekedési kapcsolatokat, termelési kooperációk –, amelyek a lakosság számára hosszú távon is előnyössé teszik a D-típusú térségben lakást (Buda és Kozma, 1997).

Összefoglalás

Az 1990–97 közti demográfiai és iskolázottsági változások regionális elemzése alapján kockázati térségeket különítettünk el (A, B, C, és D típus), és kerestük e térségek fejlesztésének úgynevezett „kitörési pontjait”. A kilencvenes évtized legfontosabb regionális változásait röviden az alábbiakban foglalhatjuk össze.

A Dunántúl – Tiszántúl különbséget már sokszor leírták; az 1990-es évek folyamán pedig általánossá vált a „fejlett Dunántúl” és a „leszakadt Tiszántúl” képe. Saját elemzéseink nem ezt a képet mutatják. Oktatáspolitikai szempontból az ország valamennyi régiójának vannak „erősségei” és „gyöngeségei”. *A Tiszántúl intézményi ellátottsága jobb – egyenletesebb, teljesebb, hozzáférhetőbb –, mint a Dunántúlé.* Ezért a gazdasági és társadalmi különbségek – amelyek kétségtelenül fennállnak és az 1990-es években még csak elmélyültek –, pusztán hálózatfejlesztéssel nem egyenlíthetők ki.

Korábbi elemzésünkben aprófalvas térségek mellett úgynevezett nagyfalvas és mezővárosi térségeket különböztettünk meg. Már a mintegy két évtizeddel ezelőtti elemzésekből is világosan kiderült, hogy az utóbbi térségekben az oktatást másféleképpen kell szervezni, mint akár a nagyvárosi agglomerációkban, akár az úgynevezett monostruktúrájú ipari térségekben. Az 1990-es évtizedben a különbség egyértelművé vált. A kérdés persze ma már kevésbé a középfokú oktatás teljessége – az oktatáspolitikai érdeklődése törvényszerűen fokozottan a harmadfokú képzés felé fordul. A mintegy két évtizede fölöttart alapvető különbségek továbbélését, helyenként a kiteljesedését mostani adataink világosan tükrözik. *Az országos fejlesztéspolitika csakis alternatív lehet, amely a (kis)-térségek valódi erősségeire és gyöngeségeire ad megfelelő válaszokat.*

Irodalom

- Berényi Sándor (1986, szerk.): *A településfejlődés irányítása*. Városépítési Tudományos és Tervező Intézet, Budapest
- Bibó István és Mattyasovszky János (1950, szerk.): *Magyarország városhálózatának kiépítése*. Államtudományi Intézet, Budapest.
- Buda Mariann és Kozma Tamás (1997, szerk.): *Határmenti együttműködés a felsőoktatásban*. *Acta Paedagogica Debrecina* 96. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen.
- Csatári Béla (1999): A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége. <http://www.rkk.hu>
- Erdei Ferenc (1941, 1974): *Magyar város*. Akadémiai Kiadó (hasonmás), Budapest.
- Erdei Ferenc (1971, 1977): *Város és vidék*. Akadémiai Kiadó (hasonmás), Budapest.
- Forray R. Katalin (1993, szerk.): Kisebbségek. *Educatio*, 2. 2. sz. 173–397. (tematikus szám)
- Forray R. Katalin (1995): Önkormányzatok és kisiskolák. *Educatio*, 4. 1. sz. 70–81.
- Forray R. Katalin és Kozma Tamás (1992): *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Forray R. Katalin és Kozma Tamás (1999): *Az oktatáspolitikai regionális hatásai, 1990–97* (kézirat). Közreműködtek: Híves Tamás, Radácsi I. Oktatókutatási Intézet, Budapest.
- Forray R. K. és Pribersky A. (1992, szerk.): *Grenzüberschreitende Zusammenarbeit und Bildung*. Budapest: Oktatókutatási Intézet.
- Györgyi Zoltán (1997): A regionális tényezők hatása a hátrányos helyzetre. In: Liskó István (szerk.) *A hátrányos helyzetű tanulók szakképzése* (kézirat). Oktatókutatási Intézet, Budapest 139–160.
- Híves Tamás (1994): *Kartográfiai ábrázolás lehetőségei az oktatáskutatásban*. *Kutatás Közben* 205. Oktatókutatási Intézet, Budapest.
- Híves Tamás (1998, szerk.): *Oktatókölögi szöveggyűjtemény* (kézirat). Kossuth Lajos Tudományegyetem Neveléstudományi Tanszék, Debrecen.
- Híves Tamás; Kozma Tamás és Radácsi István (1997): A harmadfokú képzés területi különbségei. *Educatio*, 6. 2. sz. 236–47.
- Híves Tamás és Radácsi István (1997): Határmentiség az észak-keleti régióban. In: Buda Mariann és Kozma Tamás 1997, 89–126.
- Imre Anna (1997, szerk.): Régiók. *Educatio*, 6. 3. sz. 407–612 (tematikus szám).
- Kozma Tamás (1983): Szellemi életünk regionális központjai. *Magyar Tudomány*, 3. sz. 181–194.
- Kozma Tamás (1987): *Iskola és település*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Kozma Tamás (1995a): Hochschulzugang in Ungarn. *Bildung und Erziehung* (Köln: Böhlau) **48**. 3. sz. 323–29.
- Kozma Tamás (1995b): *Harmadfokú oktatás a budapesti agglomerációban* (kézirat). Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- Kozma Tamás (1996): Településhálózat és iskolarendszer. *Educatio*, **5**. 2. sz. 248–59.
- Kozma Tamás (1998): New challenges of tertiary education in East-Central Europe. In: Leitner (szerk.): *Educational Research and Higher Education Reform in Eastern and Central Europe. Studies in Comparative Education 6*. Lang, Frankfurt, 131–43.
- Kozma Tamás és mtsai (1978): *A művelődés tervezése*. MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest.
- Kozma Tamás és mtsai (1979): *Művelődési városközpontok*. MTA Pedagógiai Kutató Csoport, Budapest.
- Kozma Tamás és mtsai (1983): *A felsőoktatási hálózat fejlesztésének területi-társadalmi feltételei. Tervezést Támogató Kutatások 65*. Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- Kozma Tamás és mtsai (1989): *Képzettség és szerkezetváltás: tények és megfontolások az állami iparpolitika és a regionális szellemi központok összefüggéséhez* (kézirat). Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- Kozma Tamás és Híves Tamás (1995a): *Oktatásdemográfiai változások: térségi előrejelzés 1990–2010* (kézirat). Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- Kozma Tamás és Híves Tamás (1995b): *Hálózatfejlesztési súlypontok: a tankötelezettség teljesítésének területi feltételei* (kézirat). Oktatáskutató Intézet, Budapest.
- „Learning Towns and Cities” (1999): <http://www.lifelonglearning.co.uk>.
- Radácsi István (1997): A harmadfokú képzés területi különbségei. *Magyar Felsőoktatás*, **3**. sz. 29–31.
- „Regions of the EU” (1999): <http://www.europa.eu.int>
- Süli-Zakar István (1997): A Kárpátok Eurorégió a régiók Európájában. *Educatio*, **6**. 3. sz. 438–51.
- Süli-Zakar István (1998, szerk.): *Az északkelet-magyarországi régió területi és gazdasági elemzése* (kézirat). Kossuth Lajos Tudományegyetem Társadalomföldrajzi Tanszék, Debrecen.
- Tóth József (1986): *Mezőberény és vidéke*. MTA Alföldi Kutató Csoport, Békéscsaba.

ABSTRACT

TAMÁS KOZMA AND KATALIN R. FORRAY: SOCIO-ECOLOGICAL CHANGES AND EDUCATIONAL POLICY ALTERNATIVES THE CASE OF HUNGARY, 1990–97

In this study, changes in the size of student cohorts (ISCED 1, 2/3 and 5/6) and shifts in the schooling of the population in Hungary are described. Data have been collected from the regional education data base (OTTIR) of the Hungarian Institute for Educational Research and analysed at the NUTS 4 level (catchment areas). The authors defined types of changing /stagnating regions („regions at risk”), by connecting demographic and schooling data with infrastructural and employment data of the given regions. Based on a SWOT-analysis of their data, the authors suggest alternative educational policies for *regions at risk*. These include *type A*: concentrated development of the educational infrastructure; *type B*: the development of ISCED 5 level vocational education and training; *type C*: the adaptation of the „learning town” concept; *type D*: cross-border cooperation in education and training.

Magyar Pedagógia, **99**. Number 2. 123–139. (1999)

Levelezési cím / Address for correspondence: Kozma Tamás, Oktatókutató Intézet, H–1395 Budapest, Viktor Hugo u. 18–21., Forray R. Katalin, Janus Pannonius Tudományegyetem, H–7624 Pécs, Ifjúság u. 6.